

ГЕНЕЗА РЕФЛЕКСІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО МЕХАНІЗМУ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розглядаються особливості генези рефлексії як морально-психологічного механізму морального розвитку особистості. Розкрито роль рефлексії у процесах формування мотиву, мотивації та саморегуляції поведінки особистості. Розглянуто особливості моральної саморегуляції як усвідомленого управління своєю поведінкою, що дало змогу з'ясувати роль рефлексії у цьому процесі. З'ясовано, що головна функція моральної рефлексії – пізнання іншого та зумовлювання власних моральних дій та вчинків.

Ключові слова: особистість, рефлексія, моральна рефлексія, моральний розвиток, моральна сфера, моральна свідомість, моральна самосвідомість, моральна поведінка.

Постановка проблеми. Процес морального розвитку особистості має складний характер. Хоча йому і притаманний «саморух», але напрям цього руху є соціально-визначеним, детермінованим. Суспільство організовує процес розвитку особистості за допомогою створених історично соціального інституту освіти, системи виховання і навчання молоді. У сучасному суспільстві відбувається чимало соціально-економічних перетворень, які, для успішної реалізації, потребують розв'язання творчих особистостей з високим рівнем моральної свідомості, здатних мислити і діяти на загальне благо. Морально зріла особистість володіє широкими пізнавальними потребами, умінням доцільно змінювати та регулювати власну поведінку. Водночас це передбачає розвиток моральної рефлексії як уміння виділяти, аналізувати, співвідносити з предметною ситуацією власні способи дії. Загалом моральна рефлексія забезпечує усвідомлення суб'єктом меж власної поведінки, її регуляцію, а також створює передумови для її корекції. Проте останнім часом дестабілізація економічного життя призводить до неповноцінного розвитку механізмів саморегуляції моральної поведінки особистості.

Отже, моральність як спосіб життя, як реальне моральне ставлення до іншої людини, як реальні моральні вчинки передбачає розвиненість психологічних механізмів, які б забезпечували здійснення суб'єктом вільного морального вибору та морального самовизначення. Одним з найважливіших механізмів прийняття морального рішення виступає рефлексія. Роль рефлексії, яку вона виконує в процесі реалізації людиною моральної поведінки, спонукає до виділення такого її виду як моральна рефлексія. Тому в контексті проблеми морального виховання підростаючого покоління розвиток моральної рефлексії може бути одним із способів її розв'язання.

Мета статті – відобразити результати теоретичного аналізу розвитку рефлексії як психологічного механізму морального становлення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рефлексія в сучасній науці розглядається як здатність систем, що саморозвиваються, до інформаційного відображення оточуючого середовища та самих себе, до співвіднесення їх між собою та до вироблення ними відповідних реакцій. При цьому на рівні людської свідомості ця здатність досягає свого найвищого розвитку. Останнім часом поняття рефлексії часто вживається в системі професійної термінології багатьох галузей науки (філософії, психології, етики, естетики, кібернетики).

У психології проблема рефлексії є однією з найбільш значущих. Розкриття її феноменів, механізмів та процесів пов'язане з вивченням фундаментальних проблем загальної, вікової та педагогічної психології: теоретичні дослідження мислення, творчості, мистецтва, саморегуляції діяльності та поведінки, формування особистості, її виховання та самовиховання. У зв'язку з цим дослідники виділяють декілька видів рефлексії. Зокрема, у працях І. М. Семенова, С. Ю. Степанова, В. К. Зарецького висвітлені аспекти розвитку та формування рефлексії як механізму творчого мислення. В. А. Лефевр, В. Є. Лепський, Г. П. Щедровицький вивчають кооперативний аспект рефлексії та її роль у прийнятті рішень в критичних ситуаціях. Рефлексія як один з механізмів соціальної перцепції розглядається у працях Г. М. Андреевої, А. А. Бодадьова, І. С. Кона, Л. А. Петровської. Особистісна рефлексія виступає як дослідницький акт, спрямований на себе як на суб'єкта життєдіяльності. Цей напрям досліджень рефлексії представлений працями А. В. Візгіної, Н. І. Гуткіної, Д. О. Леонтєва, С. Л. Рубінштейна, В. І. Слободчикова, Є. І. Ісаєва та ін.

Різноманітність об'єктів, на які може спрямовуватись рефлексія, спонукає дослідників до виділення в межах особистісного аспекту рефлексії її підвидів. Приміром, І. М. Семенов як самостійний об'єкт дослідження виділяє екзистенційну рефлексію, яка дає змогу суб'єкту усвідомлювати власний ціннісний образ, підстави свого буття. Існує низка досліджень, у яких підкреслюється роль рефлексії в саморегуляції моральної поведінки (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, Б. В. Зейгарник, Д. О. Леонтєв). Це зумовлює необхідність виділення окремого підвиду особистісної рефлексії – рефлексії моральної, яка передбачає здатність індивіда усвідомлювати свої спонуки, передбачати результати вчинків з урахуванням власної позиції та позиції інших людей, здатність узгоджувати мету із засобами її досягнення [11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Рефлексія розглядається в контексті проблеми свідомості та самосвідомості. У структурному плані самосвідомість постає як єдність самопізнання, самооцінки та саморегуляції. Рефлексивність є однією з визначальних

характеристик усіх складових самосвідомості. Серед виділених В. П. Зінченком функцій свідомості – відображувальної, креативної, регулятивної – рефлексивна визначається як основна. Рефлексія – родова здатність людини, що вирізняє її з-поміж інших живих істот та характеризує сутність свідомості та самосвідомості. Рефлексія, що проявляється у зверненні свідомості на саму себе, на внутрішній світ людини, ставить не тільки питання «Хто Я?», «Який Я?». Завдяки рефлексії, свідомість перебуває у постійному пошуку смислу буття, життя, діяльності. Об'єктами рефлексії виступають і відображення світу, і мислення про нього, підстави та способи регуляції людиною власної поведінки, дій, вчинків, самі процеси рефлексії та власна свідомість особистості [9].

Про те, що рефлексивність є визначальною характеристикою всіх складових самосвідомості, неправомірно ототожнювати її зі структурними компонентами самосвідомості (як-от, з самопізнанням). На це звертають увагу вчені, котрі займаються дослідженням проблеми рефлексії в психології і філософії. Зокрема, Г. А. Антипов відмічає, що рефлексія не співпадає з пізнанням людиною самої себе, оскільки самопізнання може бути і нерефлексивним. Спираючись саме на внутрішній досвід, вона виступає лише вихідним пунктом руху пізнання, а кінцевим є досвід зовнішній, поведінка та діяльність людини [1].

Рефлексивність забезпечує такі найважливіші процеси самопізнання, що виділяються І. І. Чесноковою, як самосприймання, самовираження, самоаналіз і самоосмислення. Від рівня рефлексивності залежить ступінь об'єктивності знань про себе, оскільки неоднозначність, некатегоричність суджень стосовно себе дозволяє вести внутрішній діалог про власні якості та цінності. Рефлексія виступає як умова розвитку внутрішнього світу особистості, вміння контролювати та регулювати свої дії. Оволодіваючи рефлексивними прийомами, від дій, що здійснюються під впливом безпосередніх спонук, людина переходить до вчинків, які здійснюються з певних мотивів, тобто спонуками усвідомленими, оціненими, прийнятими людиною у якості підстав, поведінки [14].

Рефлексія виступає як родова здатність людини, що проявляється у зверненості свідомості на себе, на внутрішній світ людини, на її місце у взаємовідносинах з іншими, на форми та способи пізнавальної і перетворювальної діяльності. За В. І. Слободчиковим, здатність відокремити в уявленні себе, своє «Я» від життєвого оточення, зробити себе, свій внутрішній світ, свою суб'єктність предметом осмислення, а на основі цього – предметом практичного перетворення, вдосконалення, є фундаментальною характеристикою способу буття людини. Саме ця здатність визначає межу, що розділяє світ тварин та світ людей. Рефлексія виступає як розрив, як вихід людини з повної поглиненості безпосереднім процесом життя для вироблення відповідного ставлення до нього. У зв'язку з цим у формуванні людини як суб'єкта життя вирішальну роль

набуває рефлексія. Власне, рефлексія не може прямо виявити або змінити обставини життя особистості. Здійснюючи змістовну саморефлексію, людина може вплинути на ціннісно-смыслову позицію «Я» в значущій для неї життєвій сфері чи ситуації. «Рефлексуючи, особистість може змінити рівень своєї самостійності, воління, сили «Я» в значущій ситуації. Людина завдяки рефлексії може поглибити, розширити, збагатити особистісні смисли того, що вона здійснює» [13].

Як стверджував М. Й. Боришевський, рефлексивність – це «глобальна змістовна функціональна характеристика саморегулювання. Вона забезпечує індивіду можливість інтегрувати в собі одночасно дві функції: функцію суб'єкта поведінки та функцію об'єкта управління. Рефлексивність саморегуляції поведінки забезпечує здатність людини до критичного осмислення своїх особливостей та можливостей. Наявність в образі «Я» негативних характеристик, що підкріплюється результатами об'єктивного самоспостереження, народжує адекватну самооцінку і спонукає до цілеспрямованої саморегуляції поведінки» [4].

Зупинимось детальніше на особливостях моральної рефлексії. Специфіка рефлексії полягає в тому, що вона не тільки відображає свої об'єкти, а й здатна впливати на них, конструктивно змінювати їх властивості. Об'єктами моральної рефлексії виступають регулятивні підстави поведінки людини. Рефлексія, впливаючи на них, починає впливати і на характеристики самої поведінки. Рефлексія дозволяє критично ставитись до себе і переглядати власні моральні позиції та особистісні якості. Але моральну рефлексію не слід розглядати лише як зосередженість на собі, на власних станах, думках, переживаннях. Ситуація морального вибору передбачає участь принаймні двох осіб, тому моральна рефлексія є діалогічним утворенням. Вона забезпечує як переосмислення суб'єктом власної позиції, так і співставлення її з позицією іншої людини; дозволяє робити припущення щодо наслідків своєї поведінки та можливої реакції інших людей.

Відомий психолог І. Д. Бех акцентує увагу на ролі моральної рефлексії в процесі формування мотиву та мотивації, що визначає особливості поведінки індивіда. Розвинена рефлексія визначає інтенсивність процесу мотивотворення та побудови розгалуженої системи мотивів діяльності і поведінки, яка охоплює не тільки актуальні мотиви, а й мотиви високого ціннісного порядку. В процесі формування мотиву рефлексія узгоджує такі фундаментальні характеристики особистості, як її світоглядні установки, переконання, цінності з інтересами, потребами, бажаннями.

Рефлексія дає можливість висловити, «прожити» всю палітру моральних почуттів, сподівань, намірів, вагань, прагнень. Селективна здатність рефлексії дозволяє звільнитись від влади обставин за рахунок найбільш повного усвідомлення моральної ситуації, себе та іншого в ній. Як зауважує І. Д. Бех, результат рефлексивного процесу мусить емоційно

переживатися, адже часто саме лише усвідомлення ситуації та необхідності діяти відповідно до загально визнаних норм не призводить до відповідного вчинку. Рефлексивний процес повинен «власною силою викликати емоцію, яка забарвила б його результат» [3].

Отже, в моральній активності людини одна з функцій рефлексії полягає у створенні зв'язку між усвідомленням моральної ситуації та її вимог, а також реалізацією відповідної поведінки. Крім того, рефлексія дозволяє налагодити «місток», який з'єднує моральну сферу особистості та психіку інших людей. Ми вже згадували про діалогічну природу самосвідомості (рефлексії) людини. Людина не може жити без інших, а істинно моральне ставлення до оточуючих передбачає, що інший стає центром уваги як унікальна індивідуальність. Моральна рефлексія забезпечує децентрацію суб'єкта моральної поведінки. Рефлексія як можливість виходу за межі наявної ситуації дає змогу усвідомлювати її, мотиви власних дій, свій стан, актуалізувати свої знання, оцінити власний вчинок, а також з'ясувати позицію партнера по взаємодії, зрозуміти його стан.

Важливими в контексті нашої проблеми є розмірковування І. С. Булах, яка підкреслює виокремлення у визначенні моральної рефлексії таких акцентів: «моральна рефлексія – це осмислення та переосмислення особистістю взаємодій... з точки зору належного та ціннісного» [6]. Тому аналіз моральної активності особистості передбачає пошук опосередкованої ланки, яка пов'язує моральну сферу однієї особистості з діями та вчинками інших особистостей а, з іншого боку, виступає підґрунтям для логічних операцій морального мислення. Такою ланкою в моральній свідомості і є рефлексія. При цьому головна функція моральної рефлексії – пізнання іншого та зумовлювання власних дій. Саме завдяки моральній рефлексії здійснюється перехід від моральних цінностей до мотиву, а потім до психічного і навпаки [6].

Генеza рефлексії як морально-психологічної основи для здійснення моральних вчинків та морального вибору може бути представлена також як процес інтерналізації контролю. Ж. Піаже виділяє в моральному розвитку дитини стадії гетерономії, коли визнаються правильними усі судження дорослих, і автономії, коли силою, що апробує те чи інше судження, виступає не зовнішній авторитет, а сила власного погляду моральності у вчинках, мотивах і висловлюваннях. Американський психолог Н. Белл виділяє чотири ступені інтерналізації контролю в моральному розвитку людини: аномію («мораль» неконтролюючих потягів) гетерономію («мораль» нагород і покарань), соціономію («мораль» соціологічної адаптації групи), автономію («мораль» самоконтролю, яка базується на совісті та ідеалі). Л. Кольберг в цьому процесі виділяє навіть шість ступенів і три рівні морального судження: доконвенційний, конвенційний і постконвенційний. Усі ці стадії та рівні – складний, як правило, нерівномірний процес формування моральності,

самоконтролю та рефлексії в індивідуальній свідомості особистості, яка лише внаслідок цього може здійснювати свідомий та обґрунтований вибір [10; 12].

Спробуємо з'ясувати специфіку моральної рефлексії як психологічного механізму саморегуляції моральної поведінки. Зауважимо, що у розумінні поняття «психологічні механізми» будемо дотримуватись визначення М. Й. Боришевського. Психологічний механізм виступає як феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємовідносин і взаємодії між структурними елементами психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток. Особлива роль належить саморегуляції і у з'ясуванні питань морального розвитку особистості. «Якщо людина діє відповідно до існуючих стандартів, яких вона не спроможна змінити, якщо в своїй поведінці вона лише відтворює загальне правило, то така поведінка не містить морального ставлення... специфіка природи моральності саме в тому і полягає, що вона передбачає саморегуляцію поведінки. Для людини як морального суб'єкта характерне активне ставлення до дійсності, формування власної думки про неї, регуляція поведінки на основі вимогливості до себе та відповідальності» [5].

Подібною думки дотримується і А. С. Шаров: «Психологічний механізм – це постійно діюча або така, що виникає ситуативно, цілісна психологічна система, яка забезпечує виконання тих чи інших регулятивних функцій». При цьому ми враховуємо, що рефлексія має власні рушійні сили і одночасно виступає як провідний психологічний механізм у системі саморегуляції моральної поведінки [15].

Вказуючи на роль рефлексії як провідного психологічного механізму саморегуляції поведінки, Б. В. Зейгарник та співавтори підкреслюють її можливості у гармонізації сфери спонук індивіда. Ситуація морального вибору характеризується конфліктом мотивів та прагнень, тому якщо мова йде про власне саморегуляцію поведінки, то рефлексія дозволяє досягти стану узгодженості спонук поведінки, зняти напруження, забезпечує полегшення, яке змінює переживання конфлікту. Саме в цьому і полягає відмінність між вольовою регуляцією поведінки та саморегуляцією. Вольова поведінка розглядається як процес довільного формування спонук, що дає змогу долати труднощі на шляху досягнення мети. При цьому конфлікт мотивів може зберігатись і навіть загострюватись. Саме зі збереженням внутрішньої конфліктності пов'язаний феноменологічний критерій волі – почуття зусилля, подолання себе. У випадку саморегуляції гармонія у сфері спонук індивіда досягається через «рефлексивне відчуження негативного смислу і включення дії в більш широкий смисловий контекст» [8]. Рефлексія негативного смислу уможливорює у такий спосіб зменшити його спонукальну силу. Наступним кроком є пошук цінності, яка стане підставою для розвитку дії в необхідному напрямі. Тому роль рефлексії в

сфері спонук людини полягає в тому, що вона дає можливість зробити їх об'єктом аналізу та впливу. Позатим, рефлексія з'єднує мотиви актуальні зі сферою особистісних цінностей, в яких уособлено ціннісні пріоритети соціуму, а в більш широкому масштабі – і людства в цілому.

Усвідомлення та оволодіння власною поведінкою є основним показником сформованості особистості, про що стверджував Л. С. Виготський: «Ми тільки тоді можемо говорити про формування особистості, коли наявне оволодіння власною поведінкою». Оволодіння власною поведінкою передбачає в якості передумови усвідомлення структури власних психічних операцій, а також «усвідомлення себе як певної цілісності» суб'єкта думки та дії [7].

Здебільшого, у психологічних дослідженнях саморегуляції поведінки та морального розвитку основна увага звертається на засвоєння норм та усвідомлення власних переживань. При цьому припускають, що усвідомлення та оцінка власних почуттів, своєї позиції сприяє розумінню іншої людини, виникненню співчуття, співучасті. Моральні норми як зовнішні щодо індивіда об'єкти не здатні спонукати відповідну його поведінку. Лише тоді, коли моральні норми стають внутрішнім законом, стійким, суб'єктивно значущим здобутком особистості, вони здатні спричиняти реальний регулятивний вплив на поведінку особистості. Моральні норми в свідомості індивіда не повинні виступати лише у своїй суспільно корисній функції як умова життя суспільства. У цьому випадку вони є зовнішніми щодо особистості, такими, що не торкаються глибин її «Я», можуть бути використані для досягнення корисних цілей. Натомість, вони є передумовою міжособистісного спілкування, орієнтованого на іншу людину як особистість незалежну від очікувань та вимог суб'єкта. Таке ставлення є виявом істинно моральної позиції, яка передбачає нагороду за здійснений вчинок лише у власній самосвідомості. Моральне ставлення до іншого – це вияв цікавості до нього та його дій, співчуття та різні форми просоціальної поведінки, яка є не способом самоствердження, а безпосереднім виявом ставлення до партнера зі спілкування [11].

Моральна рефлексія дає можливість провести глибокий аналіз ситуації спілкування, обґрунтувати мотивації вчинків партнерів, встановити та регулювати однакові моральні вимоги щодо себе та партнера. На думку І. Д. Бежа, виховні невдачі у розвитку здатності до саморегуляції поведінки пов'язані, перш за все, з невмінням дитини прийняти точку зору іншої людини. Вміння пережити та зрозуміти почуття оточуючих формується разом з самосвідомістю (образом «Я» та емоційно-ціннісним ставленням до себе) [2].

Варто наголосити, що це не означає ігнорування власних інтересів. Навпаки, суб'єкт-суб'єктні відносини передбачають психологічну єдність партнерів, у якій розгортається їх творче взаємозбагачення. Такі відносини передбачають емоційну й особистісну відкритість партнерів, психологічну налаштованість на актуальний стан один одного, щирість, довіру і

безпосередність у вияві почуттів та душевних станів. Необхідною умовою суб'єктного сприймання іншої людини є моральна рефлексія. Вона дає змогу людині відчувати себе суб'єктом власної активності, волі, переживань. Власне «Я» при цьому виступає як унікальне, завдяки чому стає можливим сприймати іншого також як унікальну особистість.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Рефлексія розглядається як унікальний феномен психіки людини, що породжує певне ставлення до себе і до результатів своєї діяльності та поведінки. Суб'єкту з розвиненою рефлексією властиві передусім сумніви щодо власної позиції та моральних якостей, прагнення до обґрунтування свого вчинку. В ситуації, що передбачає вибір між своїми інтересами та благополуччям іншої людини, рефлексія дозволяє суб'єкту поглибити не тільки знання про себе, але й про психологію іншого, оцінити його стан як менш сприятливий порівняно зі своїм, робити припущення щодо можливої реакції партнера на його дії. Ученими доведено провідну роль рефлексії у саморегуляції моральної поведінки. Розвинена моральна рефлексія дає можливість людині усвідомлювати себе суб'єктом саморегуляції поведінки, виконуючи такі функції: рефлексивний вихід за межі ситуації міжособистісної взаємодії з метою її всебічного аналізу; рефлексивне проникнення у світ іншої людини, її почуттів, переживань, цінностей; прогнозування наслідків вчинку для себе та для оточуючих. Проте, як засвідчує аналіз філософської та психологічної літератури, проблема моральної рефлексії як самостійний предмет дослідження ще маловивчена. А це спонукає нас до здійснення подальших досліджень особливостей розвитку моральної рефлексії на різних вікових етапах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антипов Г. А. Философская рефлексия и природа идеального / Г. А. Антипов // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск: Наука, 1987. – С.20–26.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: Підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. / І. Д. Бех. – К.: Академвидав, 2009. – 248 с.
4. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності / М. Й. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
5. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія – 1996 – № 3 – С.26–33.
6. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія / І. С. Булах. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.

7. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский / Под ред. В. В. Давыдова. – М., 1991. – С. 215–224.
8. Зейгарник Б. В. Саморегуляция поведения в норме и патологии / Б. В. Зейгарник, А. Б. Холмогорова, Е. С. Мазур // Психологический журнал. – 1989. – Т.10. – № 2.– С.122–131.
9. Зинченко В. П. Сознание и творческий акт. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 592 с.
10. Кольберг Л. Развитие моральных суждений / Л. Кольберг // Цукерман Г. А., Мастеров Б. М. Психология саморазвития. – М.:Интерпракс, 1995. – С. 40–42.
11. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / Р. В. Павелків. – Рівне, 2005. – 455 с.
12. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.:Международная педагогическая академия, 1994. – 690 с.
13. Слободчиков В. И. Личность как реальность для других / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев // Психология личности. – Т.2. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРА-Х», 1999. – С. 489–508.
14. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии / И. И. Чеснокова.– М.: Наука, 1977. – 144 с.
15. Шаров А. С. Рефлексивные механизмы протраивания и связывания границ «Я» /А. С. Шаров // Университеты как регионообразующие комплексы. В 5 ч. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. Ч. 4. – С. 276–280.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Antipov G. A. Filosofskaya refleksiya i priroda ideal'nogo [Philosophical Reflection and the Nature of the Ideal] / G. A. Antipov // Problemy refleksii. Sovremennye kompleksnye issledovaniya. – Novosibirsk: Nauka, 1987. – S.20-26.(in Russian)
2. Bekh I. D. Vychovannia osobystosti: Pidruchnyk [Personality Upbringing: textbook] / I. D. Bekh. – K.: Lybid, 2008. – 848 s. (in Ukrainian)
3. Bekh I. D. Psykholohichni dzherela vykhovnoi maisternosti: navch. posib. [Psychological Sources of Educational Skill: textbook] / I. D. Bekh. – K.: Akademvydav, 2009. – 248 s. (in Ukrainian)
4. Boryshevskiy M. I. Doroha do sebe. Vid osnov subiektnosti do vershyn dukhovnosti [The Road to Yourself. From the Basics of Subjectivity to the Heights of Spirituality] / M. I. Boryshevskiy. – K.:Akademvydav, 2010. – 416 s. (in Ukrainian)
5. Boryshevskiy M. I. Psykholohichni mekhanizmy rozvytku osobystosti [Psychological Mechanisms of Personality Development]/ M. I. Boryshevskiy // Pedahohika i psykholohiia – 1996 – No 3 – S.26–33. (in Ukrainian)

6. Bulakh I. S. Psykholohiia osobystisnoho zrostannia pidlitka: Monohrafiia [Psychology of Special Conditions of Development: monograph] / I. S. Bulakh. – K.: NPU im. M. P. Drahomanova, 2003. – 340 s. (in Ukrainian)
7. Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya [Pedagogical Psychology] / L. S. Vygotskij / Pod red. V. V. Davydova. – M., 1991. – S. 215–224. (in Russian)
8. Zejgarnik B. V. Samoregulyaciya povedeniya v norme i patologii [Self-regulation of Behavior in Health and Disease] / B. V. Zejgarnik, A. B. Holmogorova, E. S. Mazur // Psihologicheskij zhurnal. – 1989. – T.10. – No 2. – S.122–131.(in Russian)
9. Zinchenko B. P. Soznanie i tvorcheskij akt. — M.: Yazyki slavyanskih kul'tur, 2010. — 592 s. (in Russian)
10. Kol'berg L. Razvitie moral'nyh suzhdenij [The Development of Moral Judgments] / L.Kol'berg // Cukerman G. A., Masterov B. M. Psihologiya samorazvitiya. – M.:Interpraks, 1995. – S. 40–42. (in Russian)
11. Pavelkiv R. V. Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti v molodshomu shkilnomu vitsi: dys. ... doktora psykhol. nauk: 19.00.07 [Development of Moral Consciousness and Self-consciousness at Junior School Age: diss. ... doctor of psychology. Sciences: 19.00.07]/ R. V. Pavelkiv. – Rivne, 2005. – 455 s. (in Ukrainian)
12. Piazhe ZH. Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected Psychological Works] / ZH. Piazhe. – M.:Mezhdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya, 1994. – 690 s. (in Russian)
13. Slobodchikov V. I. Lichnost' kak real'nost' dlya drugih [Personality as a Reality for Others] / V. I. Slobodchikov, E. I. Isaev // Psihologiya lichnosti. – T.2. Hrestomatiya. – Samara: Izdatel'skij Dom «BAHRA-H», 1999. – S. 489-508.(in Russian)
14. Chesnokova I. I. Problemy samosoznaniya v psihologii [Problems of Self-awareness in Psychology] / I. I. Chesnokova.– M.: Nauka, 1977. – 144 s. (in Russian)
15. Sharov A. S. Refleksivnye mekhanizmy prostraivaniya i svyazyvaniya granic «YA» [Reflexive Mechanisms of Stretching and Binding the Boundaries of the « I »] /A. S. Sharov // Universitety kak regionoobrazuyushchie komplekсы. V 5 ch. – Omsk: Izd-vo OmGU, 2004. Ch. 4. – S. 276-280. (in Russian)

Аннотация. В статье рассматриваются особенности генезиса рефлексии как морально-психологического механизма нравственного развития личности. Раскрыта роль рефлексии в процессах формирования мотива, мотивации и саморегуляции поведения личности. Рассмотрены особенности нравственной саморегуляции как осознанного управления своим поведением, что позволило выяснить роль рефлексии в этом процессе. Обращено внимание на главную функцию нравственной

рефлексии – познание другого и обуславливание собственных моральных действий и поступков.

Ключевые слова: личность, рефлексия, моральная рефлексия, нравственное развитие, нравственная сфера, нравственное сознание, нравственное самосознание, нравственное поведение.

Abstract. The article deals with the problem of the reflection genesis as a moral and psychological basis for the implementation of the moral choice in the behavior of the individual. It has been defied that reflection acts as the generic ability of a man, manifested in the attitude of consciousness on oneself, on the inner world of a man, in his place in relationships with others, on forms and methods of cognitive and transformative activity. The role of reflection in the moral development and self-regulation of the moral behavior of the individual has been emphasized. It has been found out that in the process of the motive creating of moral behavior, the reflection agrees with such fundamental characteristics of the personality as outlook installations, beliefs, and values with the interests, needs, and desires of another person. It has been stated that in the moral activity of a man, one of the functions of moral reflection is to establish a connection between the realization of the moral situation and its requirements, as well as the implementation of the corresponding behavior. It has been proved that the moral reflection ensures the decentralization of the subject of moral behavior. Reflection as an opportunity to go beyond the existing situation makes it possible to realize it, the motives of personal actions, the condition, to update personal knowledge, to evaluate the own actions, as well as to find out the position of the partner in the interaction, to understand his/her condition. In general, it has been found that reflection allows us to establish a "bridge" that connects the moral sphere of the personality and the psyche of other people.

Key words: personality, reflection, moral reflection, moral development, moral sphere, moral consciousness, moral self-consciousness, moral behaviour.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2018

Сяо Су

ІМ'Я ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО – ПОЗА ЧАСОМ І ПРОСТОРОМ

Анотація. У статті доведено, що постать Василя Сухомлинського – поза часом і простором, позаяк він не лише мав власні переконання стосовно освіти й виховання дітей, але й дотримувався і обстоював їх, запроваджував у життя свої ідеали, сформував свою власну систему освіти. Його педагогічна спадщина й практична діяльність вплинули на хід епохи, а праці педагога в галузі освіти й виховання стали унікальною